

Д. С. КОМАРНИЦЬКИЙ

Денис Сергійович Комарницький, здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ПЕРЕД ОСОБОЮ ЯК ДІЄВА ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Кожного року перед днем святкування Конституції України традиційно проходять наукові конференції та юридичні читання, на яких вчені, політики, державні діячі, професорсько-викладацький склад та пересічні громадяни висловлюють свої думки з приводу не тільки розвитку певних конституційних положень, а й спрямування та розвитку конституційного процесу в цілому.

Досить важко в рамках однієї статейної публікації охопити весь спектр проблем, що підлягає обговоренню, викликає справжні дискусії та дебати зацікавлених учасників, тому пропонуємо зупинитися на одному але надзвичайно важливому питанні, доленосному для держави, суспільства та кожного громадянина. Мова піде про інститут юридичної відповідальності держави перед особою.

В частині 2 ст. 3 Конституції України наголошено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Досить дивно, але до недавнього часу ця юридична категорія (інститут юридичної відповідальності держави перед особою) не була предметом серйозних наукових досліджень та публікацій. Можна перерахувати поодинокі з них, здебільшого в окремих галузевих науках, а не в загальній теорії права. Зокрема, серед тих, хто опікувався цією проблематикою С.А. Авак'ян, Л.В. Бойцова, В.А. Виноградов, Д.М. Загряцков, Т.Д. Зражевська, Н.М. Колосова, М.А. Краснов, Д.А. Липинський, А.С. Мордовець, С.Ю. Ритинський, І.Т. Тарасов, І.А. Умнова, Р.Л. Хачатуров, Д.Т. Шон, Р.Г. Ягутян

Нещодавно цій проблематиці присвятили увагу вчені відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчук, Л.О. Макаренко, Н.М. Пархоменко, Т.І. Тарахонич, О.Л. Львова тощо, в такий спосіб з'явилися відповідні розділи в монографічних виданнях та низка окремих цікавих статей¹. Проте, безумовно, ця проблематика, яка є багатопланою та багатоаспектною, заслуговує на своє комплексне вивчення та подальше дослідження.

Пропонуємо деякі ракурси та аспекти розгляду в зазначеному форматі.

Зупинимось на розгляді категорії «юридична відповідальність», проаналізуємо точки зору та концепції, що склалися з приводу цього в юридичній літературі.

Сучасні вчені-правознавці зазначають, що вивчення проблеми юридичної відповідальності являє певну складність, оскільки ні в навчальній, ні в науковій юридичній літературі, ні в законодавстві послідовно не проводиться одна точка зору на доволі спірні питання, що виникають при дослідженні цієї проблематики.

Без належної системи юридичної відповідальності право стає безсилим та ненадійним, не виправдовує соціальних очікувань. Правові норми, встановлені на їх підставі, права та обов'язки членів суспільства перетворюються в «благі» наміри, якщо влада не здатна організувати поновлення та захист порушених прав, примус до виконання обов'язків, покарання тих, хто порушує правові заборони. Адже досить багато процесів та напрямів правового розвитку пов'язані із дієвістю права: відчуття захищеності кожним, гарантованості прав та законних інтересів, протистоянням сваволі в процесі упорядкування суспільних відносин, безсумнівною дією механізмів щодо впровадження правового порядку в усіх сферах суспільного життя, гарантуванням та забезпеченням системи безпеки, що пов'язана із соціальною діяльністю, особливо тією, що несе по-

тенційну загрозу життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави. Це далеко не повний перелік наших очікувань від сучасного права.

Багато в чому успіхи демократичних перетворень залежать від того, наскільки право в суспільстві підтримується та поважається різними соціумами взагалі та кожним індивідом зокрема. Важливого значення набуває сьогодні у зв'язку з цим інститут відповідальності держави перед особою і особи перед державою. Втілення принципу законності в усіх сферах життєдіяльності суспільства, забезпечення правопорядку, сприйняття права як явища соціальної дійсності – є пріоритетними напрямками сучасного правового розвитку. Одним з елементів підтримки та виваженого ставлення до явищ правової дійсності є удосконалення інституту юридичної відповідальності.

Отже, юридична відповідальність – це засіб боротьби з правопорушеннями, засіб забезпечення правомірної поведінки. Цивілізоване право передбачає цивілізовані засоби, способи здійснення, функції та принципи юридичної відповідальності, відповідної демократичному розвитку².

Основна проблема, пов'язана з удосконаленням інституту відповідальності – забезпеченням законності, попередження правопорушень, максимально можливе усунення збитків, які спричинені суспільству та правопорядку.

Розуміння інституту юридичної відповідальності традиційно дискутується.

Для того, щоб визначитися з дефініцією, або принаймні з підходами до неї в сучасному правовому полі, зазначимо, що розглядаємо категорію «юридична відповідальність» в її традиційному сенсі (негативна юридична відповідальність), а отже: юридична відповідальність – це особливий вид юридичної відповідальності, що являє собою відповідну реакцію суспільства та держави на здійснене особою винне протиправне діяння у формі застосування до неї заходів державного примусу, серед яких: особистого характеру (позбавлення волі); майнового характеру (штраф); організаційного характеру (звільнення).

З урахуванням зазначеного визначено, що усю сукупність теорій і поглядів, що існували в історії політико-правової думки і стосуються співвідношення «держава – особа», можна звести до двох підходів:

1) індивідуалістичний, особистий, гуманістичний (природно-правовий підхід). Цей підхід впливає із розуміння особи як цілі, держави – як засобу для досягнення мети. Його зміст – права належать людині від природи. Вона має їх незалежно від держави. Ці права є невід'ємними. Завдання держави і суспільства полягає в тому, щоб додержуватися цих прав, не допускати їх порушення, створювати умови для їх реалізації. Конкретні зміст і обсяг прав змінюються і розширюються з розвитком суспільства, самі ж фундаментальні права залишаються незмінними;

2) державний, статичний (юридико-позитивістський). Цей підхід впливає із розуміння держави як мети, а особи – як засобу для досягнення мети. Його зміст – свої права людина одержує від суспільства і держави, природа цих прав патерналістична; держава – джерело і гарант прав людини завдяки закріпленню їх у законі; право і закон не мають істотних відмінностей; права особи змінюються залежно від державної доцільності і можливості.

З юридико-позитивістським підходом багато в чому схожа марксистська теорія, яка схильна підкоряти права людини державній доцільності. Відмінність між ними полягає у тому, що марксизм орієнтований на соціально-економічну, класову детермінацію права (право – виведена в закон воля пануючого класу), а не на його раціональну самоцінність. При марксистському підході розгляд питання про права особи стає зайвим внаслідок визначення особи як виразника сукупності суспільних відносин.

Якщо перший підхід є характерним для демократичних держав, то другий – для антидемократичних, тоталітарних. У СРСР (до середини 80-х років ХХ ст.) переважав статичний підхід до прав людини; для демократичного камуфляжу до законодавства (Конституції) було введено розділи про права, свободи та обов'язки особи. Лише в наші дні відбувається набуття справді демократичного уявлення про права людини. У відносинах «людина – держава» пріоритет належить людині, а держава та її структури (гілки державної влади – законодавство, управління та правосуддя) покликані підкорити свою діяльність охороні й захисту прав людини.

Демократична державна влада – не «нічний вартовий» у будівлі «особи, що самовдосконалюється». Вона дієвий і активний приборок свободи, фізичної і духовної краси людини. Причому, чим ширшими є політичні позиції, тим успішніше держава виконує велику соціальну функцію.

Держава визначає соціальний стан особи в суспільстві, її свободи за допомогою законодавства. Юридично визначена свобода існує в державі у формі закону. Закони не є репресивною мірою проти руху як такого, якщо закон тяжіння керує вічним рухом світових тіл, то закон падіння вбиває мене, коли я його порушую і намагаюсь танцювати в повітрі. Навпаки, закони – це позитивні, ясні, загальні норми, в яких свобода набуває безособистісного, теоретичного, незалежного від сваволі окремого індивіда, існування. Звід законів є біблія свободи народу³.

Основний сенс багатьох юридичних гарантій свободи особи полягає в забезпеченні необхідних умов для нормального життя, активної діяльності громадян у суспільстві. В цих цінностях повинно систематично оновлюватися, приводитися у відповідність до вимог часу чинне законодавство, повинні удосконалюватися правові форми і методи охорони прав громадян в обговоренні законопроектів, а також в їх прийнятті і приведення їх у життя. Нарешті, слід посилити відповідальність за порушення закріплених прав та свобод громадян як з боку інших громадян, так і, що особливо важливо, з боку посадових осіб держави⁴.

Слід зазначити, що в сучасній юридичній літературі, в якій досліджується вказана тематика досі не вироблено загальної термінології щодо юридичної відповідальності держави перед особою.

Існують такі його варіанти, як «державно-правова відповідальність», «конституційна відповідальність», «відповідальність державних органів та їх посадових осіб», «публічно-правова відповідальність» тощо. Доречі, російські вчені виділяють ще такий вид відповідальності, як федеративну. Крім того, «коли мова йде про відповідальність держави перед народом, то головним чином (за умови розподілу влади) мається на увазі відповідальність державного органу чи посадової особи, форми її прояву та межі, тобто мається на увазі відповідальність держави у вузькому значенні»⁵.

У дослідженнях, присвячених цим видам діяльності, мова фактично йде або про юридичну відповідальність державних органів та їх посадових осіб, або про відповідальність у випадку регіональних відносин з державою, що, на наш погляд, не є тотожним юридичній відповідальності держави.

Проаналізуємо деякі точки зору в окреслених рамках юридичного дослідження.

Як вказують, Р. Хачатуров і Р. Ягутян, «однією з ознак правової держави є взаємна відповідальність держави і особи. В правовому суспільстві громадянин повинен володіти такою ж можливістю примусу посадовців до точного виконання правових норм, якою володіють посадовці по відношенню до громадян»⁶. Ці позиції поділяє і Конституційний Суд України, що визнає принцип взаємної правової і юридичної відповідальності держави і особи, а також паритетних засад в їх взаємостосунках.

Зміст юридичної відповідальності держави повинен стати правовідносинами між державою, з одного боку, і приватною особою, права якої порушені, – з іншого. Державу повинна представляти не посадова особа, дії чи рішення якої стали підставою для виникнення правовідносин відповідальності, а відповідний державний орган чи посадова особа.

Однак у юридичній літературі спостерігається інша тенденція. Так, юридична відповідальність держави досліджується в системі державно-правової відповідальності, при цьому остання, на думку одного з перших дослідників цієї проблеми – С. Авак'яна, реалізується засобами двох форм – позитивної і негативної, де держава є суб'єктом відповідальності лише в позитивній формі. У негативній формі державно-правова відповідальність держави не може бути реалізована, оскільки держава, зазначає автор, а також народ і найвищий орган влади не можуть бути об'єктами дії заходів відповідальності, тому що «немає суб'єктів державно-правових відносин, що стоять вище за них; власна належна поведінка забезпечується їх відповідальністю першого виду (тобто позитивною) й умінням дотримуватися самими ж встановлених правил, виправляти помилки, якщо вони були ними допущені»⁷. Інакше кажучи, державно-правова відповідальність негативної форми – це юридична відповідальність суб'єктів державно-

правових відносин (державних органів, посадових осіб, депутатів, громадян), змістом якої є застосування спеціальних заходів впливу, наприклад позбавлення громадянства, дострокові перевибори, відзив депутатів тощо. Аналогічної точки зору дотримується Т. Зражевська, яка розглядає в якості суб'єктів державно-правової відповідальності не тільки державу, але й усіх суб'єктів державного права в цілому⁸.

У сучасний період з трансформацією державного права в конституційне, державно-правова відповідальність стала іменуватися конституційною відповідальністю, при цьому юридична відповідальність держави також є предметом її дослідження. За своїм змістом суть конституційної відповідальності пов'язана з позбавленням органів державної влади та їх посадовців відповідних державно-владних повноважень⁹. «Усі дослідники сутність конституційної відповідальності вбачають у встановленні системи реальних гарантій проти концентрації влади (чи в одній гілці влади, чи в компетенції між різними рівнями влади, чи в руках однієї посадової особи), що закріплені в конституційному законодавстві... Інакше кажучи, сутність конституційної відповідальності полягає в забезпеченні механізму юридичних наслідків у випадку реальних порушень збалансованості влади, у виявленні причин таких порушень і покарань вищих посадових осіб держави»¹⁰.

Не заперечуючи, в принципі, проти такого визначення конституційної відповідальності, вчені висловлюють різні думки з питання включення в систему суб'єктів конституційної відповідальності держави. Наприклад, Н. Колосова відзначає, що «якщо бути до кінця послідовним, то самостійним суб'єктом конституційної відповідальності слід визнати державу в цілому»¹¹. Вона вважає за необхідне відрізнити конституційну відповідальність держави від її цивільно-правової відповідальності, оскільки «в першому випадку потерпілий має право на відшкодування шкоди незалежно від вини конкретного посадовця і незалежно від його платоспроможності».

Існує також і прямо протилежний кут зору, згідно з яким держава не може і не повинна бути суб'єктом конституційної відповідальності. За твердженням В. Виноградова, «до суб'єктного складу конституційної відповідальності входять усі суб'єкти конституційно-правових відносин, за деякими виключеннями. Народ (нація), держава не виступають такими, оскільки вони не володіють усіма необхідними ознаками суб'єктів конституційної відповідальності, зокрема, не мають конституційної деліктоздатності»¹².

Навіть цей невеликий екскурс дослідження юридичної відповідальності держави перед особою визначає не тільки важливість цього наукового пошукового дослідження, але й відсутність комплексних аналітичних праць з зазначеної проблематики. Хоча, інститут відповідальності держави перед особою – це одна з головних гарантій прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві. Держава встановлює механізм власної публічно-правової відповідальності, бере на себе обов'язок забезпечити також можливість її реалізації, зробити доступною її для громадян. Цим досягається послаблення тиску держави на суспільство і водночас підвищується можливість його контролю за діями держави, за рішеннями її органів та посадових осіб.

Однією з причин безвідповідальності держави є відсутність ефективних механізмів реалізації відповідальності держави перед особою. Завдання українського суспільства – їх створити, оскільки держава не зацікавлена в здійсненні, і тим паче в удосконаленні механізму власної відповідальності. В правовій державі такої невідповідності у відносинах «держава – громадянин» бути не повинно.

При такому стані речей, коли у держави в особі різних органів і безлічі урядовців переважаючими є привілеї і права, а в пересічних громадян переважно обов'язки, не може бути і мови про реалізацію принципу взаємної відповідальності держави і громадянина.

Соціальна правова держава – це політична організація суспільства, у якому право пов'язує і підкоряє собі державну владу, а основні права особи та її соціальна безпека складають зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються і піддаються зміні законним шляхом.

¹ Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / Кол. авторів; За ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 90-123; 149-166.

² Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: Монографія / Кол. авторів; За заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2009. – С. 24-51; 91-132.

³ Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2004. – С. 581.

⁴ Общая теория права и государства. – М.: Юристъ, 2005. – С. 487-490.

⁵ Зокрема, цією проблемою займалися: М. В. Вітрук, Т. Д. Зражевська, О. С. Мордовець, Л. О. Морозова, В. М. Самсонов та інші; Див. також: Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих // Государство и право. – 2000. – № 3. – С. 20-36; № 4. – С. 15-30; Мордовець А. С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина. – Саратов, 1996. – С. 233; Рипинский С. Ю. Состав правонарушения как основание имущественной ответственности государства за причинение вреда предпринимателям // Правоведение. – 2001. – № 6. – С. 86-98; Административная ответственность и проблемы административного права. Четвертые Лазаревские чтения // Государство и право. – 2000. – № 10. – С. 13-42; Ореховский А. И. Основания ответственности: методологический и практический аспекты. – Новосибирск, 2003. – С. 4.

⁶ Хачатуров Р. Л., Ягутян Р. Г. Юридическая ответственность. – Тольятти, 1995. – С. 195.

⁷ Авакьян С. А. Государственно-правовая ответственность // Советское государство и право. – 1975. – № 10. – С. 18.

⁸ Зражевская Т. Д. Ответственность по советскому государственному праву // Правоведение. – 1975. – № 1. – С. 80-86.

⁹ Шон Д. Т. Конституционная ответственность // Государство и право. – 1995. – № 7. – С. 35-48.

¹⁰ Зражевская Т. Д. Реализация конституционного законодательства: проблемы теории и практики: Дис. ...д-ра юрид. наук. – Воронеж, 1999. – С. 165.

¹¹ Колосова Н. М. Конституционная ответственность в Российской Федерации. – М.: Городея, 2000. – С. 65.

¹² Виноградов В. А. Субъекты конституционной ответственности: Дис. ...канд. юрид. наук. – М., 2000. – С. 6.

Резюме

Одной из сущностных проблем современной юриспруденции является проблема, связанная с обеспечением прав, свобод и законных интересов личности. Разные грани освещения этой проблематики периодически поднимались в отечественной литературе. Еще один ее срез предлагается вниманию, осмыслению и обсуждению института юридической ответственности государства перед личностью.

Summary

One of intrinsic problems of modern jurisprudence is the problem connected with maintenance of the rights, freedom and legitimate interests of the person. Different sides of illumination of this problematics periodically choked in the domestic literature. Its one more cut is offered to attention, judgement and discussion of institute of legal responsibility of the state before the person.

Отримано 14.07.2009

О. В. КУЦІПАК

*Ольга Вікторівна Куціпак, аспірантка
Інституту держави і права ім. В. М. Ко-
рецького НАН України*

ПРАВОВЕ ЖИТТЯ ЯК САМОСТІЙНА ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ

Особливе місце серед правових категорій, які забезпечують і відображають функціонування правової держави і всього механізму дії права, займає правове життя. І це не випадково, оскільки соціально-економічне і державно-політичне життя

© О. В. Куціпак, 2009